

Toilet als statussymbool?

Sjaak van der Geest

Toen vorig jaar de riolering door 11.000 lezers van het gerenommeerde tijdschrift *British Medical Journal* werd uitgeroepen tot de belangrijkste medische doorbraak sinds 1840, kreeg 'sanitation' eindelijk de erkenning waar het recht op had.

Toch blijft hygiëne het stiefkind van het medisch beleid. Het verwijderen of voorkomen van vuil heeft niets spectaculairs; het is nederige arbeid in vergelijking met wat in laboratoria, operatiekamers en intensive care units tot stand wordt gebracht. Je hoeft er niet voor gestudeerd te hebben. Het hoort thuis in het dagelijkse leven van gewone huishoudens. Bovendien heeft het te maken met vuil en dat maakt de bedrijfstak extra onaantrekkelijk. Het is ironisch, maar degene die het vuil opruimt wordt ermee geassocieerd (en 'besmet'), niet degene die het produceert.

De voorzichtige erkenning van het belang van 'sanitation' heeft wel geleid tot wereldwijde bevordering van betere voorzieningen zoals toiletten en schoon water. Terecht want ruim 2½ miljard mensen beschikken nog niet over zulke basale sanitaire voorzieningen. Helaas is het inzicht van beleidsmakers in hygiëne op zijn zachtst gezegd simplistisch en worden op grote schaal hygiënische verbeteringen opgedrongen die volgens de betrokkenen helemaal geen verbeteringen zijn.

Toiletten

Ik stootte op het onderwerp 'toilet' toen ik in een Ghanees dorp onderzoek deed naar ervaringen van ouder worden. Ik zat te praten met twee vrienden over het leven van ouderen en het gesprek kwam op toiletbezoek. De meeste huizen in het dorp hadden geen eigen toilet. Mensen gaven er blijkbaar de voorkeur aan het vuil en de vieze lucht op veilige afstand te houden. Er waren toen slechts twee openbare toiletten voor de ongeveer 5000 mensen van het dorp. Sommigen moesten tien minuten of langer lopen vóór ze bij het toilet waren. Hoe deden ouderen dat die slecht ter been waren of helemaal niet konden lopen, vroeg ik. Er ontspoon zich een geanimeerd gesprek dat tot de avond duurde. Alle facetten van de stoelgang en alle soorten toiletten passeerden de revue. De situatie in het dorp maar ook de gebruiken en faciliteiten in Nederland kwamen aan bod.

Vanaf dat moment drong het tot me door welk een grote rol vuil – en vooral defecatie – in het leven van mensen speelt. Ik begon na te denken over de oorzaken van de collectieve verdringing van het onderwerp in de studie van culturen. De afgelopen jaren heb ik daarom geprobeerd stront op de (medisch-)antropologische agenda te zetten; met wisselend succes overigens. Er zijn gefronste wenkbrauwen: poep, dat is iets voor kinderen tussen één en twee, maar een professor? Deze verbazing, met een dosis hilariteit, bevestigt de ongemakkelijkheid van het onderwerp. Het is geen taboe om er over te praten, erger, het is kinderachtig. Wetenschappers doorbreken graag taboes maar ze willen niet infantiel overkomen.

Toch is het onderwerp van kolossaal belang en zouden we ons veel meer moeten verdiepen in de sociale en culturele complicaties van hygiëne en toiletgebruik. Gelukkig zijn er de afgelopen jaren enkele uitstekende antropologische studies verschenen over de culturele betekenis van toiletten, vuil en defecatie. Ze laten vooral zien dat vuil en hygiëne niet louter medische begrippen zijn maar vervlochten met talloze andere terreinen van de cultuur. Ndonko, een antropoloog uit Kameroen, schreef zijn proefschrift – overigens tot ergernis van

veel van zijn collega's – over toiletten. Aanleiding waren de reacties van dorpingen in zijn land op het beleid van de regering hen te dwingen tot de bouw en het gebruik van toiletten. Tot die tijd hadden ze altijd hun behoefte gedaan in de 'bush' of op het strand.

Er bleek veel verzet tegen het regeringsbeleid. De traditionele 'stoelgang' was veel aangenamer en schoner (de frisse lucht tegenover een benauwd hokje) en bovendien verweven met religieuze en ecologische principes betreffende natuur en landbouw. Zo was het de regel zich te ontlasten in het open veld waar geen gewassen werden geteeld. Pas enkele jaren later werd het veld voor akkerbouw in gebruik genomen, tegen de tijd dat de ontlasting gecomposteerd en niet meer 'vies' was. Ndonko beschreef ook welke rol ontlasting in het dagelijks gedrag van mensen speelde, in hun taal, opvoeding van kinderen, symboliek, verhalen en grapjes. Mensen dwingen toiletten te bouwen is mogelijk, maar ze overtuigen die ook te gebruiken, is veel lastiger.

Schoonvader

Een collega vertelde mij hoe de verplichte bouw van een toilet in de achtertuin tot ongemak en gêne leidde bij haar kennissen in een Oegandees dorp. Je behoefte doen was altijd iets dat je in het verborgen deed. Je liep een stukje van huis weg alsof je iets te doen had of iemand ging bezoeken en dan zocht je een rustig plekje om je te ontlasten. Het was ongepast openlijk te kennen te geven dat je naar het 'toilet' ging. Poepen was iets dat je als het ware ontveinsde. Met een toilet pal achter het huis was dat niet meer mogelijk. Nu kon iedereen in huis zien wat je ging doen. Zo gênant. En wat nog erger was, je ging precies naar hetzelfde plekje waar zojuist iemand anders gezeten had. Voor de schoondochter die altijd een zekere afstand moet bewaren tegenover haar schoonvader, bij wie ze in huis woont, was het nieuwe toilet een ware verschrikking. Zij werd van nu af aan verwacht het toilet met diezelfde schoonvader te delen. Zoiets kon je toch moeilijk een verbetering in de hygiëne noemen. Dat was gewoon smerig. Geen wonder dat sommige toiletten werden omgebouwd tot gereedschappenschuurtje of kippenhop.

Status en prestige

Naast het verzet dat bestaat tegen het gebruik van toiletten is er ook een trend die een eigen toilet ziet als een teken van beschaving en vooruitgang. In een studie over 'social marketing' van toiletten in Bénin, West Afrika, schrijft de Britse Mimi Jenkins dat het hebben van een toilet weinig te maken heeft met hygiëne in de medische betekenis van het woord. Met een toilet aan huis demonstreren mensen dat ze modern zijn, een life style hebben zoals de mensen in de stad: voorzien van comfort en gesteld op privacy.

Ook in het Ghanese dorp was die trend merkbaar. Een eigen mooi en schoon toilet is een statussymbool. Vooral tijdens begrafenissen is een toilet belangrijk. Begrafenissen zijn gelegenheden waarbij vele bezoekers uren lang in het huis van de overledene verblijven en - als het een goede begrafenis is - grote hoeveelheden drank consumeren. Een mooi toilet is dan ook een belangrijk onderdeel van een geslaagde begrafenis; het hele huis is dat trouwens. De bezoekers, vooral die van ver komen en nog nooit het huis van de overledene hebben gezien, meten hun bewondering en respect voor de gestorvene af aan de kwaliteit van zijn huis. Als dat een armoedige toestand is, zeggen ze: Hij deed altijd zo gewichtig, maar kijk eens wat een armoedig huis hij had. Hij was toch niet degene die we dachten dat hij was. Maar het omgekeerde kunnen ze ook concluderen: Hij was veel belangrijker dan we beseften; kijk eens wat een prachtig huis. Een toilet moet in het licht van dat soort gesprekken begrepen worden.

Schone handen

Associaties met beschaafdheid, prestige en aantrekkelijkheid worden ook gemaakt bij lichamelijke hygiëne. Men weet dat hygiëne gezondheid bevordert, maar er is veel meer. Lichamelijke reinheid laat zien wat voor een persoon je bent. Het is een cruciaal element in je zelf-presentatie, evenals schone kinderen, een opgeruimd huis en een aangeveegd erf. Het belangrijkste motief voor hygiënisch gedrag is dan ook het ‘menselijk opzicht’, het verlangen door anderen aantrekkelijk gevonden te worden en gerespecteerd.

In het ‘Westen’ is dat niet anders. Onderzoek met een verborgen camera in een openbaar toilet in de Verenigde Staten liet zien dat mensen na het gebruik van het toilet veel vaker hun handen wassen als er andere bezoekers aanwezig waren dan wanneer ze alleen waren.

Onderzoek bij moeders in Ghana leverde ‘alarmerende’ cijfers op: slechts 4% van de moeders wuste de handen nadat ze naar het toilet waren geweest en nog minder (2%) deden dat als ze hun baby hadden verschoond. Maar zo alarmerend is dat niet. Als ik na het toilet mijn handen was, doe ik dat vooral voor anderen om die te beschermen tegen het vuil dat van mij komt. Ik toon me zo een sociaal en verantwoordelijk persoon. Als het aan mijzelf lag, zou ik mijn handen veel minder wassen want ik ben nu eenmaal niet vies van mezelf. Geen wonder dat het een verschil maakt of er wel of niet anderen aanwezig zijn wanneer ik mijn handen was – of zou moeten wassen.

Als ik echter in aanraking komt met het vuil van een ander, heb ik weinig aansporing nodig mijn handen te wassen. Het vuil van de ander is immers veel vuiler dan dat van mezelf. Geen wonder dus dat Ghanese moeders zich niet zo haasten hun handen te wassen als het slechts om vuil van henzelf of hun kinderen gaat.

Daar komt nog bij dat moeders in Ghana het verschil tussen de linker en rechter hand maken. De rechter is voor sociale contacten – in letterlijke zin – terwijl de linker gebruikt wordt voor onreine handelingen. De toepassing van dat onderscheid is overigens niet afhankelijk van de aanwezigheid van anderen. Het correcte gebruik van rechter en linker hand wordt ieder kind vanaf het eerste jaar ingeprent en wordt een automatisme, een tweede natuur. Een goede vriend vertelde mij dat hij tijdens seks automatisch van rechts op links overschakelde als de hand bij ‘onreine’ lichaamsdelen arriveerde. Mij persoonlijk heeft dit strikte onderscheid altijd het veilige gevoel gegeven dat ik bij een begroeting in Ghana een schone had schud. In Nederland heb ik dat gevoel allerminst, hoewel we overal omringd worden door kranen en zeppompjes.

Voorzichtig met ‘cultuur’

Beleidsmakers die zich inzetten voor betere sanitaire voorzieningen, zouden beter moeten begrijpen dat hygiëne over veel meer gaat dan gezondheid. We weten nog veel te weinig over de cultuur van vuil en defecatie; niet zo vreemd want dat is nu niet bepaald het soort cultuur waar de antropoloog met een notitieboekje en videocamera bij gaat staan kijken. Zonder kennis van de cultuur kan beleid voor sanitaire verbetering echter verschrikkelijk mis gaan.

Één voordeel hebben we echter wel, we kunnen ons eigen gedrag en onze eigen gevoelens onderzoeken. Het zijn niet alleen de anderen die zich cultureel gedragen. Het gedrag van die ‘anderen’ is juist zo begrijpbaar omdat wij – die allerlei gezondheidsvoorlichting bedenken – evenzeer culturele wezens zijn. Als deskundigen cultuur-gevoelig beleid voor ‘sanitation’ willen ontwikkelen, moeten ze zich niet zozeer in vreemde gewoontes van de anderen te verdiepen, maar nadenken over hun eigen hygiënische gebruiken en gevoelens.